

Spel- en speelcultuur in de negentiende eeuw

Een onderzoek naar vrijetijdsrelicten in boedelinventarissen

Marie van Dijk

Hoe bracht een willekeurige Nederlander honderd of tweehonderd jaar geleden zijn vrije tijd, zo hij die had, door? Antwoorden op deze vraag zijn er legio. Over vermaken in de openlucht kan men zich uit hetgeen erover geschreven is gemakkelijk een beeld vormen. Over vermaak binnenshuis is men voornamelijk aangewezen op verhalen en beschrijvingen van tijdgenoten, die dunner gezaaid, incidenteel en willekeurig zijn. Een mogelijkheid tot systematisch onderzoek naar vrijetijdscultuur binnenshuis, althans naar de relicten daarvan, bieden boedelinventarissen die, wat betreft de negentiende eeuw, relatief gemakkelijk toegankelijk zijn. Wij hebben deze mogelijkheid benut en ons geconcentreerd op de aanwezigheid in boedelbeschrijvingen van boeken, spelen en muziekinstrumenten. Het hier volgende beoogt in eerste instantie een inventarisatie te zijn van hetgeen deze bron daartoe opleverde.

Indeling der inventarissen

Gebruikt zijn ca. 3500 inventarissen uit de eerste helft van de negentiende eeuw, redelijk verspreid over 85 grotere en kleinere plaatsen in Nederland (bijlage 1). Dit bestand is voor de tweede helft van de eeuw aangevuld met ruim duizend inventarissen uit de gemeenten Dalfsen, Geldermalsen, Rosmalen, Twisk en Weesp, gemeenten die ook in de eerste helft vertegenwoordigd zijn. Het totale bestand is niet zozeer representatief voor de toenmalige Nederlandse bevolking als wel voor de sociale groeperingen naar welke het is ingedeeld. Dit zijn:

I. Boeren en overige in de agrarische sector zelfstandig werkenden. Aan het begin van de negentiende eeuw maakten zij in Nederland 50% van de beroepsbevolking uit¹, in 1840 was dat nog steeds zo². In het inventarisbestand zijn zij voor de eerste helft van de eeuw bijna nauwkeurig met 51% vertegenwoordigd, in de tweede helft met 50% oververtegenwoordigd: hun aandeel in de bevolking loopt terug tot 30% in 1899³.

¹ L. Noordegraaf. *Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813*. In: A.G.N. 10 p. 362.

² J.M.M. de Meere. *Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844*. In: A.G.N. 10 p. 415.

³ I.J. Brugmans. *Stapvoets voorwaarts*. Bussum 1970, p. 85.

II. Arbeiders, werklieden, dagloners, dienstboden e.d. Een slecht vertegenwoordigde groep: in de eerste helft met 5,5, in de tweede helft met 3%.

III. Degenen die in de inventarissen *expressis verbis* met 'zonder beroep' worden aangeduid, alsmede degenen bij wie geen beroep vermeld is en van wie uit de inventarissen geen beroep of sociale status kon worden opge maakt. In de eerste helft maakt deze groep 8,5, in de tweede helft 12,5% van het bestand uit.

IV. Ambachtslieden, winkeliers, kleine kooplieden, tappers, herbergiers e.d. In de eerste helft vertegenwoordigd met 26,5, in de tweede helft met 24%.

V. Notabelen en financieel welgestelden. Aanvankelijk was deze categorie o.m. onderverdeeld in edellieden, academici, geestelijken en onderwijzend personeel, fabrikanten, ondernemers, rijke kooplieden en (grond)eigenaren, om te zien of deze groepen zich ten aanzien van de gezochte objecten van elkaar onderscheidden. Toen dit niet het geval bleek⁴ zijn zij in één categorie ondergebracht die in de eerste helft met 8,5, in de tweede helft met 11% vertegenwoordigd is⁵.

In de praktijk bleek de indeling van de groepen II tot en met V tevens een vermogensindeling te zijn en wel van armer naar rijker.

De eerste helft van de negentiende eeuw: ca. 1810-1845 (tabel 1)

Om tot een indruk te komen van wat de genoemde categorieën aan gezochte objecten in huis hadden was het misschien niet nodig geweest een aantal van 3500 inventarissen door te nemen. Anderzijds geldt echter dat hoe groter het bestand is, hoe betrouwbaarder de berekende percentages zijn. Wat betreft boeken: regel in de inventarissen was dat deze aangeduid werden met bij voorbeeld: enige boeken, enige oude boeken, een partij(tje) boeken, een kist(je) met, een kast met, soms met de toevoeging: van geen aanbelang, van zeer gering aanbelang, of: niet waardig stuk voor stuk te worden vermeld. Dergelijke vage aanduidingen maken berekeningen over aantallen boeken, laat staan gemiddelde aantallen, onmogelijk. Berekend kon slechts worden het aantal van degenen in elke groepering die een of meer boeken die het vermelden waard waren bezaten. Soms betrof het boekenbezit zeer kostbare bibliotheken, waarvoor de notaris geen tijd of zin had om de erin aanwezige boeken stuk voor stuk te vermelden. Op de

⁴ Vgl. het volgende citaat: 'In the nineteenth century the lines between the wealthy nobility, gentry, and the upper reaches of business and the professions were blurred and wavering. In numerous individual cases it is very difficult to decide whether a person belongs in one category or another' (Barrington Moore. *Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world.* Boston Beacon Press 1966, p. 36).

⁵ Tot deze groep heb ik ook lager overheids- en lager onderwijspersoneel gerekend. Mijn overwegingen daarbij waren dat deze mensen zo niet een groot, dan toch ten minste een gegarandeerd inkomen hadden.

Tabel I

Percentages (1810-1845)	inventarissen						boekenbezit					spelen					muziekinstrumenten								
	I	II	III	IV	V	tot. aant.	I	II	III	IV	V	tot.	I	II	III	IV	V	tot.	I	II	III	IV	V	tot.	
1. Groningen	68	4	9	13	6	(174)	8	13	27	40	13	1	6	9	2	1								1	
2. Friesland	27	3	17	44	10	(260)	7	9	18	50	16	7	5	13	35	12			2	3	23	4		4	
3. Drente	59	3	5	28	6	(150)	8	43	19	56	15	1		5	33	4						11		1	
4. Overijssel	60	3	12	16	8	(286)	5	33	20	13	74	14		3	4	30	4	1			2	35		4	
5. Gelderland I, Achterhoek	60	6	6	21	8	(774)	6	4	14	13	55	12		2	6	16	3			2	3	18		2	
6. II, Midden	52	11	6	24	6	(193)	8	5	33	21	55	15	1		13	45	6					18		1	
7. III, Rivieren gebied	48	9	12	19	12	(134)	3		6	4	38	7	3	6	8	38	8					31		4	
8. Noord Holland I	46	2	7	37	8	(342)	20	17	28	39	81	32	15	28	27	54	23	1			6	31		5	
9. Noord Holland II	42	6	15	21	15	(256)	8	25	32	27	62	25	13	6	18	25	67	24	6		5	5	26	8	
10. Zuid Holland	27	2	22	41	9	(199)	9		16	23	72	22	4	5	16	39	12				2,5	17		3	
11. Zeeland	50	9	2	32	7	(423)	20	19	14	26	58	24	2		18	26	9	1			4	16		3	
12. Noord Brabant en Limburg	56	6	4	23	10	(315)	3		14	7	53	9	1		4	33	4				4	17		3	
Totaal	51	5,5	8,5	26,5	8,5	(3506)	9	9	19	21	59	17	3	1	7	14	35	9	1		1	3	21		3
nrs. 1 t/m 4	52	3	12	26	8	(870)	7	11	16	18	57	15	2		4	9	28	6	0,5		1	2	22		3
5 - 6 - 7	57	7	6	21	8	(1101)	6	4	15	13	52	12	0,5		3	8	24	4			1	2	20		2
8 - 9 - 10	40	3	13	33	10	(797)	14	19	25	32	70	27	13	4	15	23	57	21	2		2	5	37		5
11 - 12	53	8	3	29	8	(738)	12	13	14	19	56	18	1		13	30	7	0,5			4	16		3	
8 - 9	44	4	11	31	11	(598)	15	23	30	36	69	29	14	5	22	27	62	24	3		3	6	28		6

zeldzame gevallen waarin boeken met titel en/of auteur vermeld werden kom ik nog terug. Bijbels, oude en nieuwe testamenten, psalm-, gezang- en kerkboeken zijn niet in dit onderzoek betrokken omdat deze m.i. buiten het onderwerp, vrijetijdsbesteding, vallen, al is dit onderscheid niet nauwkeurig te bepalen. Ongetwijfeld zullen er echter onder de als boeken aangeduide exemplaren een aantal van aanwezig zijn geweest.

Of de aanwezige boeken ook gelezen werden blijft de vraag. De grens tussen huisraad, sieraad en leesstof is tot op de huidige dag meestal niet duidelijk te trekken. Voor de gevonden spelen, spelattributen en muziekinstrumenten, waarop ik in het vervolg nog zal terugkomen, geldt mutatis mutandis hetzelfde.

Verhouding tussen de groepen en samenhang in de gezochte objecten

Het totaal aantal inventarissen waarin boeken zijn aangetroffen bedraagt 17%; het aantal waarin spelen en muziekinstrumenten werden gevonden resp. 9 en 3%. Overziet men de getallen per provincie, dan staat Noord-Holland in alle opzichten ver boven de andere. Zuid-Holland, Zeeland en Friesland volgen op zekere afstand; de overige provincies scoren lager. Het accent ligt dus op de westelijke en noordwestelijke provincies. Dit kan betekenen dat de bewoners van deze provincies rijker waren dan die der overige en daardoor eerder in staat waren de gezochte objecten aan te schaffen.

'Boeren en arbeiders lezen geen boeken', zegt Rudolf Schenda, een uitspraak die hij even verder nuanceert: 'het grootste deel komt tot ver na 1850 als lezer van onverschillig welke literatuur niet in aanmerking'⁶. Het feit dat onder Nederlandse boeren en arbeiders, van wie in 1849 nog 40% analfabeet is, in de eerste helft van de negentiende eeuw 9% als boekbezitter aangemerkt werden is daarmee niet in tegenspraak, al is dit percentage relatief vrij hoog.

Een regionale vergelijking van groep II laat ik achterwege, gezien de weinige inventarissen. Slechts de percentages aan boekenbezit van deze groep in Zeeland (19%) en Gelderland (4%) acht ik betrouwbaar omdat in die provincies wel genoeg inventarissen van deze groep aanwezig waren. Muziekinstrumenten zijn in de eerste helft van de eeuw bij deze groep niet gevonden; wat de spelen betreft bleef het bij één dominospel. De inventarissen van de boeren daarentegen lenen zich door hun overvloed gemakkelijk tot vergelijking. De samenhang in het bezit aan de gezochte objecten verschilt regionaal: bij de boeren in Noord-Holland boven het IJ zijn opmerkelijk veel meer boeken aanwezig dan in Noord-Holland beneden het IJ; in beide streken zijn bijzonder veel spelen gevonden terwijl de boeren beneden het IJ zich van alle andere boeren onderscheiden door de relatief

⁶ Rudolf Schenda. *Volk ohne Buch*. Frankfurt a/M 1970, p. 445 e.v.

hoge score aan muziekinstrumenten. Ten aanzien van de spelen en spelattributen in het algemeen profileren de klei- en veenboeren zich duidelijk ten opzichte van de boeren op de zandgronden door hun groter bezit in deze. De Zeeuwse boeren vallen op door de grote divergentie tussen het hoge percentage aan boekenbezit en de lage overige percentages.

Gezien het amorfe karakter van groep III laat ik die hier en ook verder onbesproken. Groep IV, de ambachtslieden en winkeliers, wijkt nauwelijks af van het algemene beeld, groep V evenmin. Deze groepen onderscheiden zich van de andere doordat bij hen, zoals te verwachten, resp. meer en het meest aan boeken, spelen en muziekinstrumenten is gevonden.

De tweede helft van de negentiende eeuw: 1846-1895 (tabel 2)

Het inventarisbestand uit de tweede helft van de eeuw is, zoals gezegd, afkomstig uit de plaatsen Dalfsen, Geldermalsen, Rosmalen, Twisk en Weesp, voortaan de vijf plaatsen genoemd. Regionale vergelijking tussen de eerste en tweede helft van de eeuw op uitgebreide schaal is daardoor uitgesloten. Vergelijking van sociale groeperingen blijft echter mogelijk.

Wanneer dan de gegevens uit de tweede helft van de eeuw geplaatst worden tegenover die uit de eerste helft (tabel 2: A en B) ziet men in alle sectoren en onder alle groepen een toename aan gezochte objecten. Relatief meer mensen bezaten dus boeken, spelen en muziekinstrumenten. Het beeld wordt echter wat genuanceerder wanneer de vergelijking beperkt wordt tot de vijf plaatsen (B tegenover A 1). In de eerste helft scoorden deze plaatsen namelijk in bijna alle opzichten veel hoger dan het gemiddelde. In de tweede helft neemt het boekenbezit in alle beroepsgroepen toe. Spelen en spelattributen nemen af, vooral in groep IV en blijven alleen in groep V constant. Het bezit aan muziekinstrumenten blijft constant onder de boeren en neemt in groep IV en V met een stijging van resp. 8,5 en 20% aanzienlijk toe. Een verdere nuancering biedt de vergelijking tussen het derde en vierde kwart van de eeuw (B 1 en B 2).

De indeling in drie periodes, 1810-1845, 1846-1870 en 1871-1895, is niet willekeurig maar stemt overeen met de indeling van Kondratieff in lange golven van economische terugslag en vooruitgang, waarbij de eerste en derde een periode van recessie, de tweede een periode van vooruitgang is⁷. Hoewel met name spelen en spelletjes zich mijns inziens onttrekken aan welke economische conjunctuur dan ook, zou deze ten aanzien van boekenbezit en vooral van duurdere muziekinstrumenten een rol kunnen spelen. Noch wanneer men de gevonden objecten beschouwt als representatief voor een bepaalde periode, noch wanneer men ze beschouwt als relict van een voorafgaande periode blijkt dit het geval te zijn. Landbouw- en andere crises verhinderden niet dat meer boeren en arbeiders

⁷ Zie J. H. van Stuyvenberg, *De economie in de Noordelijke Nederlanden 1770-1970*. In: A.G.N. 10 p. 108.

Tabel 2

percentages	inventarissen						boekenbezit						spelen						muziekinstrumenten					
	I	II	III	IV	V	tot.	I	II	III	IV	V	tot.	I	II	III	IV	V	tot.	I	II	III	IV	V	tot.
A: totaal 1e helft	51	5,5	8,5	26,5	8,5		9	9	19	21	59	17	3	1	7	14	35	9	1	1	3	21	3	
B: totaal 2e helft	50	3	12	24	11		15,5	27	20,5	24,5	63	24	11	3	11	14	56	16	3	3	1	11,5	43	9
A: totaal 1e helft	51	5,5	8,5	26,5	8,5		9	9	19	21	59	17	3	1	7	14	35	9	1	1	3	21	3	
A1: D-G-R-T-W- 1e helft	50	4	15	19	12		12	21	34	23	60	23	13	5	22	22	56	21	3	3	3	23	5	
B1: idem 1840-1870	52	3	12	22	12		12	25	29	32	64	25	10		16	16	55	17	3	2	15	36	9	
B2: idem 1871-1895	47	4	13	26	10		18	29	14	19	69	23	11	5	4	13	63	15	3	5		9	49	9

Aantallen waarop bovenstaande percentages berekend zijn:

totaal 1e helft	1783	192	299	931	301	3506	160	18	56	195	177	606	55	1	22	129	105	312	11		4	31	64	110
totaal 2e helft	522	33	131	253	117	1056	81	9	26	62	74	252	56	1	14	36	66	173	16	1	1	29	50	97
D-G-R-T-W- 1e helft	227	19	67	86	52	451	27	4	23	20	30	104	30	1	15	19	29	94	7		2	3	12	24
idem 1846-1870	249	12	55	103	58	477	31	3	16	33	37	120	26		9	16	32	83	7		1	15	21	44
idem 1871-1895	273	21	72	150	59	577	50	6	10	29	37	132	30	1	3	20	34	88	9	1		14	29	53

boeken aanschaffen, in overeenstemming blijkbaar met het groeiend ontwikkelingspeil in de tweede helft van de negentiende eeuw. Periodes van welvaart zijn met name voor de boeren geen aanleiding om de burgerlijke muziekcultuur te gaan imiteren. Alleen de cijfers van groep IV lenen zich gemakkelijk tot een verklaring vanuit de economische conjunctuur. Brugmans beschrijft van de winkeliers de opkomst in de jaren 1850-1870; van de ambachtslieden neemt hij aan dat zij in aantal dalen maar in welvaart groeien⁸. De toename der percentages in die jaren in groep IV ten aanzien van boeken en muziekinstrumenten is met een en ander in overeenstemming. De afname in het laatste kwart der eeuw zou dan bewijzen dat deze groep het slachtoffer werd van de economische teruggang. Het toenemend aantal inventarissen naar aanleiding van een faillissement in deze groep in het laatste kwart der eeuw duidt ook in die richting. De vraag waarom de economische conjunctuur wel in deze groep en niet in de overige groepen te bespeuren is blijft met dit alles onbeantwoord.

De afname van huiselijke spelen, behalve bij groep V, in verband te brengen met de ernst van de negentiende eeuw en de teruggang van het spel-element in de cultuur zou een wat al te letterlijke vertaling zijn van Huizinga's analyse, die toch in eerste instantie betrekking heeft op een mentaliteitsverandering⁹. Verflauwende interesse in gezelschapsspelen, groeiende interesse in andere manieren van vrijetijdsbesteding (lezen b.v.) lijken mij in dit geval aannemelijk, hetgeen een mentaliteitsverandering natuurlijk niet uitsluit.

Samenhang tussen het bezit aan gezochte objecten en vermogen (tabel 3)

Om te zien of het bezit aan boeken, spelen en muziekinstrumenten samenhangt met het overige bezit zijn de inventarissen uit de vijf plaatsen in acht vermogensgroepen gerangschikt, waarbij het bezit aan roerend goed, inclusief sieraden en contant geld, als criterium is gehanteerd. Hoewel een nauwkeuriger indeling mogelijk is, is dit criterium zeer wel bruikbaar: de stijgende welvaart in de loop van de negentiende eeuw is bij voorbeeld bij de boeren in het algemeen (tabel 3, kolom 1) en in de vijf plaatsen afzonderlijk (grafiek 1) duidelijk zichtbaar.

Over de genoemde samenhang kunnen we kort zijn: hoe meer rijkdom, hoe eerder de mogelijkheid bestond dat de gezochte objecten aangetroffen werden. Voor groep II tot en met V geldt daarbij dat in alle vermogensgroepen boeken en spelen, in bijna alle groepen muziekinstrumenten gevonden werden; in de agrarische beroepen vertonen de lagere vermogens-

⁸ I.J. Brugmans, o.c. p. 52-53; vgl. ook J.A. de Jonge. *Handel*. In: A.G.N. 12 p. 75-76.

⁹ J. Huizinga. *Homo Ludens. Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur*. Groningen 1974, p. 187-190.

strumenten kan evenmin met een eenduidig ja of nee worden beantwoord. In Rosmalen (weinig muziekinstrumenten) was geen orgel; in Twisk (weinig) was geen orgel in de hervormde, wel in de doopsgezinde kerk; in Dalfsen (weinig) stond in de hervormde kerk wel degelijk een orgel terwijl in Weesp (veel) zowel in de katholieke als in de evangelisch-lutherse en de hervormde kerk orgels waren. Van meer belang is dat in Weesp sinds 1840 een muziekschool bestond. De organist van de hervormde kerk, tevens stadsmuziekmeester, was verplicht aan jongelieden die daarvoor in aanmerking kwamen twee uur per week gratis muzieklessen te geven op door henzelf aan te schaffen instrumenten. Deze gratis lessen mochten drie jaar duren, daarna moest onderhandeld worden over eventueel lesgeld¹⁰.

Weesp had nog meer voor op de andere plaatsen: sinds 1799 was daar een afdeling gevestigd van de in 1784 in Amsterdam opgerichte Bataafse Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 'door hare werkzaamheden bedoelende om, zonder zich in te laten met burgerlijke en godsdienstige geschillen, godvrucht, goede zeden, en nuttige kunsten en wetenschappen, voornamelijk bij den min-Vermogenden Burger voort te planten, en dus hart en verstand te beschaaven en ten algemeenen nutte te verbeteren' (notulen oprichting Weesp). De bevolking van Weesp zal er het hare van hebben meegekregen. De herdenkingsfeesten in 1824, 1850 en 1871, door de Maatschappij in Weesp gevierd, waren steeds overladen met muzikale elementen.

Sinds 1841 kende Weesp een muziekvereniging (Filomele) en sinds 1847 een zangvereniging (Euphonia); in de loop van de eeuw kwamen daar nog diverse soortgelijke verenigingen bij.

Het onderwijs in Weesp was veelzijdig, veelzijdiger althans dan in de andere plaatsen. Hoewel Dalfsen sinds 1838 naast de gewone dorpsschool een Franse school bezat, waarvan in de inventarissen overigens geen enkele invloed te bespeuren is, kende Weesp naast de stadsarmenschool een stadsburgerschool, een Franse school voor jonge heeren (de voormalige Latijnse school), een dito school voor jonge juffrouwen, een herhalings-school van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en een bijzondere school voor Israëlieten.

Het wordt tijd in te gaan op de vraag wát er nu in feite in de inventarissen is gevonden. Daartoe dienen de volgende hoofdstukken.

Spelen en spel-attributen (tabel 4 en 5)

Het hoogst genoteerd, met name in de tweede helft van de negentiende eeuw, staan de *speeltafeltjes*. Het bezit zegt nog niets over het gebruik, zoals trouwens voor alles geldt. In hoeverre het in de tweede helft der eeuw 'en

¹⁰ Instructieën en Reglementen voor onderscheiden ambtenaren in de gemeente Weesp. Gemeentearchief Weesp.

Tabel 4. Spelen en spelattributen naar sociale groepering uit de inventarissen van Weesp, Dalfsen, Twisk, Geldermalsen en Rosmalen.

		I	%	II	%	III	%	IV	%	V	%	tot.	% ¹
speeltafel	1e helft	13	0,7	-	-	5	1,7	54	5,8	101	33,7	164	4,7
	2e helft	33	6,3	-	-	12	9,2	21	8,3	77	65,8	143	13,5
damspel	1e	43	2,4	-	-	12	4	71	7,6	41	13,7	169	4,8
	2e	36	6,9	1	-	2	1,5	11	4,3	16	13,7	66	6,3
schaakspel	1e	-	-	-	-	-	-	4	-	7	-	11	0,31
	2e	6	-	-	-	-	-	1	-	6	-	13	1,23
domino	1e	3	-	1	-	3	-	1	-	5	-	13	0,37
	2e	1	-	-	-	1	-	6	-	4	-	12	1,14
lottospel	1e	1	-	-	-	3	-	3	-	3	-	10	-
	2e	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-
kienspel	1e	1	-	-	-	-	-	2	-	4	-	7	-
	2e	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
loterijspel	1e	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-
	2e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pachtspel	1e	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-
	2e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
triktrak	1e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2e	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	4	-
<i>kaartspelen met toebehoren</i>													
<i>quadrilledozen</i>													
+toebehoren	1e	1	-	-	-	1	-	-	-	8	-	10	-
	2e	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-
omberdozen+fiches	1e	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	4	-
	2e	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	3	-
fichesdozen	1e	-	-	-	-	3	-	3	-	10	-	16	-
	2e	1	-	-	-	-	-	3	-	10	-	14	-
speelkaarten	1e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2e	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2	-
tot. kaartspelen	1e	1	-	-	-	4	-	5	-	20	-	30	0,86
	2e	1	-	-	-	1	-	4	-	16	-	22	2
kijkspelen	1e	2	-	-	-	-	-	5	-	14	-	21	0,6
	2e	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-
schilder/tekengerei	1e	-	-	-	-	-	-	3	-	7	-	10	0,3
	2e	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	3	0,3
biljart+toebehoren	1e	1	-	-	-	-	-	18	-	-	-	19	0,5
	2e	2	-	-	-	-	-	17	-	3	-	22	2,1

¹ percentage van het totaal aantal inventarissen van de 1e of 2e helft van de eeuw (resp. 3506 en 1056)

Tabel 5. Spelen en spelattributen naar vermogensgroepen uit de inventarissen van Weesp, Dalfsen, Twisk, Geldermalsen en Rosmalen

		1	2	3	4	5	6	7	8
speeltafel	1e helft	1	2	3	2	7	6	2	14
	2e helft	5	8	6	3	6	13	7	52
damspel	1e	9	3	7	5	13	5	3	8
	2e	4	4	7	1	6	4	5	35
schaakspel	1e					1			1
	2e		1					1	11
dominospel	1e	1	2	1					
	2e	1	3	2	1	2			3
lotto-, kien-, loterij-, pacht- en triktrakspel	1e		1	4		1	2		4
	2e	2	1	1				1	2
kaartspelen	1e		4			2	4	1	2
	2e	1	3	4	1	2	4	1	5
kijkspelen	2e						1		1
schilderen/tekenen	2e	2							1
biljart	1e	1				1			
	2e	7	4	2		3			6
privé-eigendom biljart	1e	1							
	2e	2	1			1			5

vogue' werd een speeltafel aan te schaffen of in hoeverre men meer aan een speeltafel speelde is daarom niet duidelijk. Vaststaat dat het bezit van een of meer speeltafeltje(s) in bijna alle sociale groepen en in alle vermogensgroepen voorkwam en dat de aanschaf ervan in de tweede helft der eeuw toenam, vooral bij de burgerij. Wat de boeren betreft: het lijkt erop dat vooral de meer vermogende boeren in Twisk en Geldermalsen in de tweede helft van de eeuw de smaak te pakken kregen, nog afgezien van de vraag of

de speeltafel voor hen een gebruiksvoorwerp dan wel een statussymbool was. Het bezit bij hen steeg van resp. nul en vijf naar negen en negentien procent. In Weesp daarentegen raakten de boeren erop uitgekeken: bij hen daalt het percentage van acht naar twee. Zij zijn overigens de enigen.

Wanneer men op de kaart van Nederland een diagonale lijn trekt, van Leeuwarden naar Antwerpen, is de verspreiding ten Westen van die lijn in de eerste helft van de eeuw het dichtst, met het accent op Noord-Holland (13%). Ver daarachter volgen Gelderland (3%), Overijsel en Noord-Brabant (2%). In Groningen en Drente werden geen speeltafels gevonden.

Van de spelen is het *damspel* het meest voorkomende. Damborden, in Friesland en Drente damtafels, al dan niet met schijven, stukken of brikken, zijn in heel Nederland bij alle groepen gevonden, overigens weer met het accent op Noord-Holland (15%), gevolgd door Friesland en Zuid-Holland. Het bezit van een damspel lijkt mij niet zozeer gebonden aan rijkdom (het is gemakkelijk zelf te maken) of intelligentie als wel aan beschikbare vrije tijd. Het zijn de geestelijk en meestal ook materieel welgestelden (groep V) die het meest damspelen in huis hebben. De belangstelling van de ambachtslieden en winkeliers neemt af in de tweede helft van de eeuw, die van de boeren neemt echter toe. Ook ditmaal zijn het de rijkere boeren (27 in de hoogste vermogensgroep), voornamelijk uit Twisk, die tot de aanschaf van een damspel overgaan.

Van het *schaakspel* is in de negentiende-eeuwse inventarissen bijzonder weinig te bespeuren. Gezien de sociale en de vermogensgroepen bij welke het spel is aangetroffen blijkt het een elite-spel te zijn dat bovendien ook in geen enkele openbare gelegenheid (herberg, koffiehuis e.d.) voorhanden was. Ter Gouw mag in zijn tijd, ongeveer 1870, 'schaakklubs' en 'schaakgezelschappen' signaleren¹¹, zo populair dat men en masse tot aanschaf overging is het spel bepaald niet geweest. Hetzelfde geldt voor het *dominospel*, in de inventarissen ook wel dominé-, dominé's- en domineespel genoemd, dat in tegenstelling tot het schaakspel hoegenaamd niet klassegebonden was. Beide spelen zijn verspreid over het hele land aangetroffen.

De schaarse gegevens over *lotto*-, *kien*-, *loterij*- en *pachtspel* tonen aan dat deze spelen een kwijnend bestaan leidden of geheel verdwenen. Het *triktrakspeel*, in de achttiende eeuw in Weesp al bijna verdwenen, komt in de tweede helft van de negentiende eeuw weer tevoorschijn. Overige in het eerste kwart der eeuw aangetroffen spelen zijn een *knibbelspeel*, een *troquodillespeel*, wat dat ook moge zijn en een *bogammaspel*, waarschijnlijk ook een triktrakspeel gezien de Engelse benaming daarvoor, backgammon. Het nationale spel bij uitstek, het ganzenbord, schittert door afwezigheid. Reden hiervan zou kunnen zijn dat het spel niet zozeer op een bord dan wel

¹¹ J. ter Gouw. *De Volksvermaken*. Haarlem 1871, p. 398.

op een stuk papier of karton gespeeld werd en daardoor weinig waarde had.

Sinds de zestiende eeuw zijn het *kaartspel* en het kaartspelen hecht verankerd in de Nederlandse samenleving, de verboden, waarschuwingen en discussies ten spijt. Dat is zo gebleven tot de huidige dag. De spelen zullen zich in de loop der tijden gewijzigd hebben, nieuwe spelen vonden ingang, andere verdwenen. Het klaverjassen bijvoorbeeld is nog geen honderd jaar oud.

Aan het eind van de achttiende eeuw verschijnt een instructieboekje, *Onderwijs in het H'Omber en Cinquille spel en het Hollands of kruisjassen*; in 1821 verschijnt *Het kaartspelen gemakkelijk gemaakt*, een tweede druk, vertaald uit het Hoogduits, waarin twaalf verschillende spelen worden uitgelegd. In 1828 verschijnt *Nieuwe beschrijving der meest gebruikelijke kaartspelen zooals die hier te lande gespeeld worden*, waarin maar liefst eenentwintig verschillende spelen worden beschreven. Aangenomen kan worden dat er een markt voor dergelijke geschriften bestond. Een blik in de literatuur bevestigt het beeld van het kaartspelen als normale activiteit in het maatschappelijk leven: Jacob van Lennep beschrijft (*Nederland in de goeden ouden tijd*, 1823) hoe in de sociëteit in Leeuwarden het spel Boston, in de trekschuit naar Groningen Hombre à deux, in Leerdam in de herberg Hombre en in Zeeland het spel Commerce door anderen en hemzelf werd gespeeld; in de Camera Obscura spelen de broertjes van Henriette Kegge Écarté om een kwartje en worden bij Gerrit Witse na het avondeten de speeltafeltjes gezet om Omber en Boston te spelen; de rentenier van J.J.L. ten Kate (*Nederlanders door Nederlanders geschetst*, Amsterdam 1842) smousjast 's avonds met zijn huishoudster en Ter Gouw weet in 1871 te vertellen dat in het algemeen op menig dorp en met name in de Meierij kaartspelen op zondagavond het enige wintervermaak is.

Het bovenstaande is van belang omdat de inventarissen op dit terrein weinig aanwijzingen bevatten. In de tweede helft van de eeuw vond ik twee maal een spel kaarten, in de eerste helft bij niemand in huis, maar wel vier maal een voorraad in de winkels van kooplieden en winkeliers, waar ze overigens laag getaxeerd werden (b.v. 72 spel kaarten op f 3,-; 42 spellen kaarten op f 2,25). Gebruikte speelkaarten hadden kennelijk zo weinig waarde dat men het niet nodig achtte ze in de inventarissen te vermelden. Wel geïnventariseerd zijn *quadrille-* en *omberdozen*, meestal met fiches (van paarl d'amour, been of hoorn) en *fichesdozen*, zij het in schaarse hoeveelheden. Eenmaal wordt *whist* genoemd (bruikbaar tot wischspel), in 1817 in Assen. Het destijds nieuwe spel was daar dus bekend (Beets gebruikt de term whist in Gerrit Witse als partner-aanduiding tijdens het Boston-spel: hij was haar whist). Aangezien speeltafeltjes, voorzover gebruikt, gebruikt worden om kaart te spelen, houd ik die voor de beste indicatoren in deze.

Onder kijkspelen versta ik de *opticaspiegel* (12×), de *koningsspiegel*

(2×), de *toverlantaarn* (5 ×), de *reflecteerspiegel* (4 ×), de *kijkkast* (2 ×), de *cylinderspiegel* (1 ×) en de *illumineerkast* (1 ×), alle met bijbehorende platen, prenten, kaarten of glazen die op enigerlei wijze geprojecteerd werden. Al deze toestellen komen in de eerste helft van de eeuw voornamelijk bij de bourgeoisie verspreid over het land voor. In de tweede helft van de eeuw verdwijnt deze vorm van vermaak, althans uit de inventarissen. Nog twee opticaspiegels worden in 1849 en 1850 in Weesp gevonden, daarna is het afgelopen. Hoewel ik niet één fototoestel heb aangetroffen, kan de uitvinding van de fotografie daaraan debet zijn¹².

Schilder- en tekengerei, met name een schildersezel, een ledepop, een tekenaap, schilder- en tekenkistjes, paletten en verfdozen, werd incidenteel aangetroffen bij mensen die deze zaken niet beroepshalve nodig hadden. Niet alleen bij renteniers en soortgelijken, maar ook bij winkeliers, tappers en bij een metselaar.

Buitenspel–binnenspel–huiskamerspel: van kolven naar biljarten

Het kolven is veel ouder dan de kolfbanen, schrijft Ter Gouw, en een typisch Nederlands spel dat al vanaf de middeleeuwen in Nederland gespeeld wordt. In de zeventiende eeuw gaat men ertoe over bij wijnhuizen en uitspanningen kolfbanen aan te leggen, in de achttiende eeuw worden zelfs overdekte kolfbanen aangelegd om ongeacht de weersomstandigheden te kunnen spelen. Rond de eeuwwisseling nog steeds een geliefd spel voor arm en rijk, wordt het vanaf het begin der negentiende eeuw verdrongen door het biljart. 'Haast U', schrijft Aernout Drost in 1841¹³, 'want het uit Frankrijk afkomstige biljart verdringt de eerwaardige kolfbaan, die de landbouwers en handwerkslieden al steeds minder bezoeken'. In dezelfde trant laat Ter Gouw zich uit: 'In 't begin dezer eeuw werd het in een Beschrijving van Amsterdam als een merkwaardigheid opgeteekend, dat men er 'in eenige herbergen en in al de koffijhuizen billardtafels' vond. Nu vindt men ze in alle boereherbergen en in de steden schrijft de koffijhuishouder op zijn uithangbord, of hij er een heel of een half dozijn op nahoudt.' Dat laatste is wat overdreven, maar tekenend voor de enigszins laetdunkende wijze waarop hij verder nog over het 'billart' schrijft.

Wat het kolven betreft: in de inventarissen is een enkele maal sprake van een kolfbaan, en slechts eenmaal, in 1829, bij een fabrikant in Koudekerke vond ik een verwijzing naar het kolfspel: 'een blekke doos met twee kolfballen'. Wat het biljart betreft: in de eerste helft van de eeuw komt het,

¹² I.J. Brugmans, *o.c.* p. 30: 'Tenslotte begon de fotografie onder de jongeren van de deftige families een meer en meer beoefende liefhebberij te worden; maar dat gebeurde kort na het midden der negentiende eeuw.'

¹³ *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen.* Teksten van J.P. Hasebroek – Hildebrand – Jacob van Lennep – J. Kneppelhou e.a. 's Gravenhage 1841/Den Haag 1963, p. 121.

met uitzondering van Drente, Overijssel en Gelderland; overal voor, voornamelijk bij logementhouders, koffiehuishouders, herbergiers, tappers en kasteleins. Er zijn echter ook mensen buiten deze beroepen die kennelijk zo verzot op biljarten waren dat ze er een in hun kamer of keuken hebben staan. Zo een winkelier in Franeker, een kuiper in Weesp, een meester timmerman en een boer in Ginneken. Deze biljarten waren bepaald niet goedkoop: de duurste getaxeerde uit de eerste helft van de eeuw was er een van f 300,-; de gemiddelde taxatie was ca. f 150,-.

De inventarissen bevestigen het beeld dat in de literatuur wordt gegeven: in de tweede helft van de eeuw worden biljarten met hun toebehoren frequenter aangetroffen: het percentage verschuift van 0,54 naar 2,08. Maar ook de tendens om een biljart in privé-bezit aan te schaffen wordt groter: van de biljartbezitters in de eerste helft van de eeuw was 21% particulier eigenaar; in de tweede helft wordt dat 41%.

Een derde verschuiving is waar te nemen met betrekking tot de sociale categorie waartoe particuliere biljartbezitters behoren. Waren het, buiten de geëigende beroepen, waaronder in 1895 in Weesp voor het eerst dat van caféhouder verschijnt, in de eerste helft van de eeuw lage middenstanders en een boer, die een biljart bezaten, in de tweede helft zijn er naast twee rijke boeren in Geldermalsen (de een heeft een biljart dat getaxeerd is op f 500,-!), een timmerman in Dalfsen, twee kooplieden en een smid in Weesp, ook een jurist in Weesp, een edelman in Geldermalsen (in de 'rode zaal') en een edelman in Dalfsen (in de 'billardkamer').

Zou men op de inventarissen moeten afgaan, dan is het *dobbelspel* in de negentiende eeuw niet meer in zwang. Slechts een maal, in 1818 bij een kastelein in Winterswijk, worden drie dobbelstenen vermeld.

Gegevens over *kinderspeelgoed* zijn niet, zoals in sommige andere landen, geheel afwezig maar zijn wel uiterst summier. De meestal geringe waarde ervan zal daaraan debet zijn; waardevol speelgoed, zoals zilveren kinderbellen en eenmaal een zilveren kaatsebal, wordt wel frequent genoemd. Dikwijls vindt men de algemene aanduiding: enig kinderspeelgoed of enig speelgoed. Mijn schaarse oogst aan met name genoemd speelgoed bestaat uit een aantal hobbelpaarden, een zakje met ballen en stuiters, vier 'blokkendoosjes in soort', een kinderpopp, een 'rekje met poppetheegoed', twee poppenkastjes en een 'chemin de fer' (1873). Ter aanvulling zij nog vermeld dat bij een boekhandelaar in Franeker (1837) een partij Chinese schimmen, Jan Klaassens en Arlequins werd gevonden en dat bij een winkelier in Koudekerke (1825) naast allerlei miniatuur-voorwerpen om een poppenhuis te vullen, trommeltjes, 'klinkend speelgoed', poppen, houten paardjes en wagentjes, een partij kindergewertjes en sabeltjes niet ontbrak.

Muziekinstrumenten (tabel 6)

Toetsinstrumenten

Een vergelijking van literatuur over toetsinstrumenten met hetgeen de inventarissen op dit terrein te bieden hebben geeft op het eerste gezicht de indruk dat de negentiende-eeuwse Nederlanders uiterst trendgevoelig zijn: waren in de achttiende eeuw het clavecimbel en het clavichord de meest gebruikte toetsinstrumenten, in het begin van de negentiende eeuw worden nog twee exemplaren van elk in de inventarissen aangetroffen; de pianoforte, dikwijls ook fortepiano genoemd, heeft hun plaats ingenomen. Niet zodra wordt de piano/pianino (de huidige piano) uitgevonden en in productie genomen (in Frankrijk omstreeks 1830, in de Duitse landen omstreeks 1835) of de pianoforte verdwijnt uit de inventarissen en de piano verschijnt.

Meer waarschijnlijk lijkt mij de volgende lezing: clavecimbels en clavichords zijn er in Nederland, althans in de achttiende eeuw, niet veel geweest. Men vergelijkte elders in dit nummer Hans van Koolbergen over Weesp, in de negentiende eeuw de meest muzikale gemeente onder de plaatsen die in dit onderzoek betrokken zijn. Hij vond daar in de achttiende eeuw slechts drie clavecimbels; ikzelf zou veel meer oude exemplaren hebben moeten aantreffen zo die er vóór 1800 geweest zouden zijn.

Onmiskenbaar in de inventarissen is de intrede van de piano/pianino in de jaren veertig en vijftig:

	tot 1845	na 1845
pianoforte	24 exemplaren	5 exemplaren
piano	4 exemplaren	36 exemplaren
pianino	geen	27 exemplaren

maar met deze cijfers is nog niet gezegd dat na 1845 alle pianofortes afgedankt en als brandhout verstookt werden. Mijn indruk is dat de naamgeving in een aantal gevallen afzwakte tot piano. Wat namelijk na 1845 als piano is getaxeerd, is op een aantal uitzonderingen na zeer laag getaxeerd: de gemiddelde prijs is f 45,- maar de meeste piano's liggen daar ver onder, zeer waarschijnlijk omdat deze instrumenten oud waren. De prijs van de als pianino getaxeerde exemplaren ligt veel hoger: gemiddeld op f 145,-.

Vóór 1800 is de pianoforte in ieder geval in Amsterdam bekend: in 1779 vestigden zich daar de gebroeders Meyer als pianomakers, de eersten in Nederland die een geregelde productie aandurfd. In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn in Nederland minstens vijfentwintig pianobouwers werkzaam, verspreid over de steden Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Middelburg, Leiden, Utrecht, Groningen, Leeuwarden, Deventer en Breda. Deze produceerden in hoofdzaak voor Nederlandse gebruikers; aan

Tabel 6. Muziekinstrumenten naar sociale groepering uit de inventarissen van Weesp, Dalfsen, Twisk, Geldermalsen en Rosmalen

muziekinstrumenten	I	%	II	III	IV	%	V	%	tot.	%
pianoforte/piano/ pianino										
1e helft	2	0,1			5	0,5	21	7	28	0,8
2e helft	7	1,3		1	20	7,9	40	34,2	68	6,4
orgel										
1e	3	0,16			2	0,2	8	2,7	13	0,37
2e	3	0,57			3	1,2	3	2,6	9	0,85
overige toetsinstrumenten										
1e	2				6		5		13	
2e							1		1	
totaal toetsinstr.										
1e	7	0,4			13	1,4	34	11,3	54	1,54
2e	10	1,9		1	23	9,1	44	37,6	78	7,38
viool										
1e	1			2	11	1,18	11	3,65	25	0,7
2e					3	1,18	2	1,7	5	0,5
fluit										
1e	2			2	3		11		18	0,5
2e	1				1		2		4	0,4
overige blaasinstr.										
1e	2				3		2		7	
2e					2		1		3	

Tabel 6. *Vervolg*

muziekinstrumenten	I	%	II	III	IV	%	V	%	tot.	%
totaal blaasinstr.										
1e	4			2	6	0,6	13	4,3	25	0,7
2e	1				3	1,2	3	2,5	7	0,7
harmonica/accordeon										
1e				1	2				3	0,1
2e	4		1		2		2		9	0,9
gitaar										
1e							2		2	
2e					2		1		3	
kanarie-orgeltje										
1e	3				6		5		14	
mechanische instr.										
1e	1						8		9	0,3
2e	1				5		10		16	1,5
overige instr.										
1e				1	1				2	

export kwamen zij, gezien de zware concurrentie van de Duitse landen, Frankrijk en Engeland, nauwelijks toe; mede dankzij de protectionistische handelspolitiek van koning Willem I, die een zware belasting hief op de import van buitenlandse fortepiano's, konden zij zich handhaven. Legden zij zich in de eerste helft van de eeuw bijna uitsluitend toe op de productie van tafelpiano's, een brede, rechthoekige pianoforte, in de tweede helft schakelden zij om naar de piano/pianino, een instrument dat zijn populariteit dankte aan de verbeterde klank (metalen frame)¹⁴.

¹⁴ Gegevens gedeeltelijk ontleend aan: Alfred Dolge. *Pianos and their makers*. Covina 1911, reprint New York 1972; Clemens von Gleich. *Pianofortes uit de Lage Landen*. Den Haag 1980; Klapper op de index van de Staatssecretarie 1813-1897, K.B. Den Haag.

In de inventarissen wordt drie maal de naam van de al genoemde gebroeders Meyer vermeld, twee maal die van Van Raay (Amsterdam), eenmaal die van de firma Duwaer (eveneens Amsterdam); eenmaal wordt de door mij niet achterhaalde naam Van Buitenbont genoemd en eenmaal, in 1886, een buitenlandse naam: Bernhardt ainé fils en compagnie.

Wat de huiskamer-orgels betreft: in de eerste helft van de eeuw worden tien kabinet-orgels en twee secretaire-orgels genoemd. In de tweede helft komt nog een maal de naam kabinet-orgel en twee maal die van secretaire-orgel voor, voorts een bureau-orgel en twee Seraphine-orgels. Met deze laatste benaming wordt naar alle waarschijnlijkheid een harmonium bedoeld.

De overige toetsinstrumenten bestaan uit de al genoemde twee clavecim-bels en twee clavichords en uit een aantal klavieren, soms staartstuk genoemd. In het algemeen werden deze instrumenten laag getaxeed.

Onder de instrumenten die in de inventarissen zijn opgetekend nemen de toetsinstrumenten veruit de grootste plaats in. Bij de bourgeoisie bevinden zich, zoals te verwachten was, de meeste bezitters. Hoewel het in de tweede helft van de eeuw nog niet zover is dat 'in elk huis ten minste één piano is en ééne jonge dame die ze bespeelt', zoals Johan Gram nogal overdreven op het eind van de eeuw over Den Haag bericht (*'s Gravenhage in onzen tijd*, Amsterdam 1893), het aantal huisgezinnen waarin een piano staat is zowel bij de burgerij als bij de ambachtslieden en winkeliers verrassend hoog.

Hoe mooi zou het geweest zijn als ik tenminste van een van de andere soorten muziekinstrumenten had kunnen zeggen dat deze typerend was voor de boeren of de werklieden. Helaas zijn daarvoor veel te weinig andere instrumenten gevonden, de meeste daarvan weer bij de burgerij. Het enige instrument dat in groep II tijdens de hele eeuw gevonden is, was een harmonica. De drie instrumenten die over de hele eeuw in de laagste vermogensgroep aangetroffen zijn bestonden uit twee harmonica's en een viool. Bij de overige beroepsgroepen fluctueert het bezit aan zowel toets- als andere instrumenten; de meeste werden in de hoogste vermogensgroep gevonden.

De violen, (dwars)fluiten, hobo's en klarinetten, die voornamelijk in het begin van de negentiende eeuw gevonden zijn, lijken eerder restanten van een muzikaal verleden dan getuigen van een actief muziekleven: de oogst in de tweede helft is daarvoor te mager. De 'overige blaasinstrumenten' omvatten zes hobo's, drie klarinetten en twee fagotten. Het bezit van een hobo ging in drie gevallen gepaard met het bezit van een fluit. Ondanks de volgens Zomerdijk¹⁵ groeiende populariteit van tokkelinstrumenten als gitaar, harp, citer en mandoline zijn in deze categorie in de hele negentiende eeuw slechts vijf gitaren gevonden.

¹⁵ H.J. Zomerdijk. *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850*. Tilburg 1981, p. 306.

De (hand)harmonica, omstreeks 1830 uitgevonden, verschijnt vanaf 1838 sporadisch in de inventarissen en wint in de tweede helft een heel klein beetje terrein. Eénmaal, in 1855, wordt de naam accordeon gebruikt. Aangezien de eerste harmonica onder de naam accordeon gepatenteerd werd en de meeste mensen tot op de huidige dag nog niet weten wat het verschil tussen een en ander is laat ik de vraag of de genoemde accordeon er werkelijk een was in het midden.

De 'overige muziekinstrumenten' bestaan uit 'een langwerpige muziekinstrument waarvan de naam onbekend is', gevonden bij een straatarme vrijgezel in Eibergen (1842), vermoedelijk een speelman gezien de fluit, de harmonica en de vioolkist in zijn boedel, en een tambourette, gevonden bij een arme koster in IJzendijke (1837) die naar alle waarschijnlijkheid tevens muziekleraar was: in het achterkamertje waar hij huisde bevonden zich drie piano's, drie klavieren en een viool.

Het kanarie-orgeltje, een semi-mechanisch instrument, bedoeld om kanaries aan het zingen te brengen, verdwijnt na 1840 definitief uit de inventarissen, in tegenstelling tot de kanaries, vinken, leeuweriken, eksters, kwartels, tortelduiven en een papegaai, die deel van het interieur blijven uitmaken.

De 'mechanische instrumenten' bestaan uit meestal kostbare speeldozen, muziekdozen en ook speelklokken, soms met verwisselbare rollen. Eenmaal wordt wat uitvoeriger vermeld: 'een staand horloge in een gladde notebomen kast, slaande gehele en halve uren en spelende differente aria's'.

Liedboeken, met titels genoemd, werden in de eerste helft in ca. 20 inventarissen aangetroffen. In zes gevallen waren het geestelijke en stichtelijke gezangen van Hazeu, Ruppe en Schutte, in vier gevallen Duitse liedbundels. Van de overige noem ik: Vaderlandse Liederen, Studentenzangen, Tempel der Zanggodinnen (3 ×), Vriendenzangen tot gezellige vreugd en De Vrolijke Zanggodinnen.

Muziekboeken, -stukken, gedrukte muziek, toonschriften, muziekpapier, muziekkastjes en -lessenaars werden dikwijls bij de instrumenten aangetroffen.

Boeken

Catalogi van leesgezelschappen en bibliotheken zijn slechts sporadisch bewaard gebleven¹⁶. Daarentegen is van het boekenbezit van menig illuster en minder illuster man een grote collectie verkoopcatalogi aanwezig bij de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels in Amsterdam. Met deze catalogi is overigens, bij weten van de archivaris, nooit iets gedaan. Er is genoeg literatuur om te weten te komen wat er in de loop der

¹⁶ B. Luger. *Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning* - De negentiende eeuw 6 nr. 3 (1982) p. 107-132, en Boudewijn Büch. *Zes uitleningen per jaar. De bibliotheek van het leesgezelschap Diversa sed Una*. - Vrij Nederland, Boekenbijlage 17 juli 1982, p. 28-29.

laatste eeuwen aan boeken op de markt verscheen en in welke aantallen¹⁷. De literatuur zelf, evenals dagboeken, brieven e.d., biedt incidenteel indirecte informatie over de populariteit van bepaalde boeken.

Systematisch onderzoek naar leesgewoonten, voorkeuren en wat dies meer zij is wat Nederland betreft in de laatste decennia pas goed op gang gekomen en beperkt zich voornamelijk tot de twintigste eeuw, bij gebrek aan gegevens. Ik kan niet zeggen dat boedelinventarissen een ideale bron vormen om leesgedrag te achterhalen. Nochtans vormen ze wel een bron die incidenteel antwoord geeft op de vraag wat mensen aan boeken in huis hadden en in veel gevallen, gezien de ouderdom van de gevonden boeken, wat zij de moeite waard vonden om te bewaren.

Van de ruim 850 inventarissen uit de hele eeuw, waarin over boeken gesproken wordt, zijn er 117 waarin een of meer boeken zodanig omschreven waren dat titel en/of auteur te achterhalen en te rubriceren was/waren. In veel meer inventarissen werden boeken naar soort aangeduid, bij voorbeeld atlanten, reisbeschrijvingen, historische, literaire, latijnse werken, romans, toneelstukken, prentenboeken, woordenboeken etc.

Van de genoemde 117 inventarissen maakte groep V 68% uit en leverde 90% van het totaal aan uitgeschreven boeken. Van groep IV bedroegen deze percentages 19 en 8, van groep III 5 en 1 en van groep I 9 en 1. Van groep II werden in het geheel geen boeken uitgeschreven. Uit deze getallen blijkt dat hoe hoger de sociale rang, des te meer boeken aanwezig waren en des te eerder boeken met naam en toenaam werden opgeschreven.

99 van de 117 inventarissen dateren uit de eerste helft van de negentiende eeuw, 18 uit de tweede. Omdat er weinig verschil was in de boekencollecties uit de onderscheiden periodes, het ik van alle beschreven boeken (ruim 1800 titels waarvan ruim 650 meer dan een keer voorkomen) één thematische lijst opgesteld, zodanig dat bij elk thema en bij elk boek gezien kan worden wie wat in huis had, waar en wanneer. Deze bibliografie ligt ter inzage op het P.J. Meertens-Instituut. Dat dit bestand nogal willekeurig en toevallig is, afhankelijk van de nauwgezetheid van de notarissen die de boedels beschreven, kan niet ontkend worden. Door de omvang echter geeft het m.i. een tamelijk representatieve indruk van de aard van het boekenbezit, zeker voor de eerste helft van de eeuw. Het conservatieve karakter dat dit bestand heeft hangt voor een deel samen met het feit dat de inventarissen voor het grootste deel afkomstig zijn uit plattelandsgemeenten die volgens Luger de hele negentiende eeuw achter zouden blijven bij de grote steden. Tussen het jaar van verschijnen van een boek en het jaar van optekening ligt meestal een periode van enkele decennia tot enkele eeuwen. Voor een ander deel hangt het ook samen met de smaak van de bezitters. Een voorbeeld hiervan is een schout in Vollenhove (1823) die o.m.

¹⁷ Een overzicht hiervan is o.m. te vinden in: E.K. Grootes. *De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw.* - *Spektator* 12 nr. 1 (1982/83) p. 3-24.

op nieuwe edities van de Nederlandse Historiën van Hooft en van de werken van Vondel ingetekend had.

De thematische indeling, gedeeltelijk gebaseerd op een prijscatalogus van het antiquariaat J.L. Beijers in Utrecht uit 1909 (mijn keuze van deze catalogus was overigens willekeurig), werd gemaakt om te zien op welke onderwerpen de accenten lagen. Aan de inhoudsopgave bij het bestand is te zien op welke manier de gevonden boeken gerubriceerd zijn (vgl. tabel 7).

De grootste plaats wordt ingenomen door het hoofdstuk Letteren, Kunsten en Wetenschappen (44%) en daarbinnen door de Nederlandse (16%) en buitenlandse (14%) letterkunde en literatuur. Een en ander relateert de destijds gangbare mening (al bij Betje Wolff en Aagje Deken en IJsbrand van Hamelsveld te vinden¹⁸) als zouden Nederlanders, voorzover ze lezen, buitenlandse literatuur veruit prefereren boven Nederlandse.

De groten uit de Nederlandse letterkunde zijn bijna allemaal vertegenwoordigd. De oudste auteur is Erasmus. Uit de zeventiende eeuw, de letterkundige Renaissance, noem ik Vondel, Hooft, Huygens (Bredero ontbreekt), Cats, Camphuysen, Joh. van Heemskerk, Ant. van der Goes, Joachim Oudaen, Geraerd Brandt, Heinsius en J. de Brune. Als vertegenwoordigers van het Classicisme, eind 17e en de 18e eeuw: Jan Luyken, Lucas Rotgans, Pieter Langendijk, Huydecoper, Hoogvliet, Lucretia van Merken, J. Nomsz, Poot en Justus van Effen met zijn Hollandse Spectator. Uit de prae-romantiek: Hieronymus van Alphen, het duo Wolff-Deken, J.F. Martinet en overgaande in de negentiende eeuw nog Rhyvis Feith, E.M. Overdorp-Post en Bilderdijk. Uit de negentiende-eeuwse Romantiek: Fokke Simonsz, Loots, Loosjes, Tollens, Staring, Helmers, Pieter Nieuwland, Potgieter, Isaac da Costa, Beets (met slechts één vrij onbekend werk), Jac. van Lennep en H.A. Spandaw.

Overige zwaartepunten liggen op historisch terrein (hoofdstuk VI, aangevuld met hoofdstuk IV.1, samen 18,6%) en godsdienstig terrein (14%). Het opnemen van onvolledige titels, hetgeen bij de overige rubrieken wél is gedaan, is bij de godsdienstige werken nagelaten. Invoeging hiervan zou een uitbreiding met ca. 50 titels tot gevolg hebben, nog afgezien van de vele aanduidingen met 'godgeleerde werken'. Ook zonder die uitbreiding is wél duidelijk hoe geliefd dit genre was. Wanneer voorzien van de naam van uitgever en/of bewerker zijn bijbels, oude en nieuwe testamenten e.d. in dit bestand wél opgenomen. Omvangrijk tenslotte is ook het aantal aardrijkskundige werken, reis- en plaatsbeschrijvingen (9,4%).

Uit het hele bestand is een lijst samengesteld van de twintig meest voorkomende auteurs (bijlage 2). Jacob Cats blijft op deze lijst hoog scoren¹⁹, zij

¹⁸ Betje Wolff en Aagje Deken. *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. 1782, voorwoord. IJsbrand van Hamelsveld. *De zedelijke toestand der Nederlandsche Natie op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam 1791, p. 408-409.

¹⁹ Vgl. J.P. Hasebroek. *De Zeeuwse arbeider*. In: *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragen, houding en voorkomen van verschillende standen*. 's Gravenhage 1841, p. 19.

Tabel 7. Thematische indeling van het boekenbestand

	titels	dupl.	tot.	%	V	IV	III	I
I. Algemene werken en wereldgeschiedenis	33	23	56	2,2	45	8	3	
II. Nederland (gesteldheid en natuurlijke geschiedenis – waterstaat en dijkwezen – overstromingen)	21	5	26	1	22	4		
III. De staat (economie, bestuur, recht, krijgswezen)	140	23	163	6,5	156	5		2
IV. <i>Het Nederlandse volk in zijn oorsprong, ontwikkeling en beschaving</i>								
1. Oudheden, volkskarakter, zeden en gewoonten	120	35	155	6,2	137	13	2	3
2. Handel en nijverheid (incl. landbouw, veeteelt, scheepvaart, visserij, weldadigheid)	27		27	3,4	26	1		
3. Opvoeding en onderwijs	56	2	58		47	7		4
4. Godsdienst en kerk								
a t/m c Algemene werken, Kerkelijk leven, Kerkgeschiedenis	54	9	63	14,8	55	7		1
d Godsdienstige werken	245	62	307		269	22	8	8
subtot. IV			610	24,4				

V.	<i>Letteren, kunsten en wetenschappen</i>								
	1. Algemene werken en tijdschriften, verzamelwerken	35	24	59	} 6,1	54	5		
	2. Taalkunde	53	40	93		87	2	4	
	3. Nederlandse letterkunde (tot 1790, na 1790, overige)	285	109	394	15,7	359	28	2	5
	4. Buitenlandse literatuur (Duitse, Engelse, Franse, overige, klassieke)	220	123	343	14,1	310	41		2
	5. Schone kunsten	31	2	33	} 8,2	33			
	6. Natuurwetenschappen	58	26	84		69	11	3	1
	7. Rekenkunde, werktuigkunde, wiskunde, wijsbegeerte en geneeskunde	75	14	89		80	8		1
		subtot. V				1095	44		
VI.	<i>Geschiedenis</i>								
	A. Nederland	101	82	183	} 12,4	171	11	1	
	B. Buitenland	84	42	126		111	13		2
VII.	<i>Aardrijkskunde</i>								
	1. en 2. Algemene werken, Wereld- en zeereizen	40	12	52	} 9,4	44	8		
	3. (Plaats)Beschrijvingen en reizen (diverse continenten; Europa en het Midden Oosten)	91	4	95		88	6		1
	4. Aardrijkskunde van Nederland, Reizen en beschrijvingen	64	24	88		85	1		2
		1833	661	2493		2248	201	23	32

het op de derde plaats, achter Jan Wagenaar en J.F. Martinet. Verrassend is de populariteit van Flavius Josephus (vijfde plaats). Eén notaris schreef (of liet schrijven): 'des hoogberoemden Joodschen Historie schrijvers boeken'. Van deze twintig auteurs zijn er elf te plaatsen in de letterkundige sector, vijf in de historische en rechtshistorische, een in de historisch-natuurkundige (Martinet), een (Chomel) in de natuurkundige en twee (op de zesde plaats) in de godsdienstige sector.

Slotopmerkingen

Voorzover er niet alleen tijd te benutten, maar ook te verdrijven was, werd en wordt dit door velen in Nederland buitenshuis gedaan. De volksvermaken van Ter Gouw, vele eeuwen behelzende, spelen zich voornamelijk in de open lucht af. De antwoorden van de diverse burgemeesters en onderprefecten op een enquête in 1812 naar het leven van de Hollanders²⁰ wijzen in dezelfde richting. Wat er over bleef aan tijdverdrijf binnenshuis was afhankelijk van een aantal factoren. Het gebruik van de door mij gevonden voorwerpen vereist in een aantal gevallen een bepaald ontwikkelingsniveau; het bezit ervan hangt in veel gevallen samen met de mate waarin over tijd en geld beschikt kan worden. Bij het merendeel van de boeren, arbeiders en kleine zelfstandigen in de negentiende eeuw ontbraken een of meer van deze factoren, al kwam daar in de loop van de eeuw wat verandering in. De gegevens uit de boedelinventarissen bevestigen dat hoe hoger de sociale status en het daarmee gepaard gaande veronderstelde ontwikkelingsniveau en, los daarvan of eraan gekoppeld, hoe groter het inkomensniveau of vermogen, des te eerder en des te meer de gezochte voorwerpen aanwezig waren.

Zonder meer kan worden aangenomen dat er binnenshuis veel meer gespeeld werd dan in de inventarissen zichtbaar is. Men denke aan schaduwsporten, pandspelletjes, het opgeven van raadsels, handwerken, knutselen enz. Of dit ook gold voor het musiceren blijft de vraag. De mogelijkheid bestaat dat, gezien de opvallend kleine hoeveelheid aan minder grote muziekinstrumenten die uit de inventarissen naar voren komt, deze instrumenten vóór de inventarisering weggegeven of tijdens de inventarisering verduisterd werden. In aanmerking moet echter ook genomen worden dat musiceren aan het begin van de negentiende eeuw voorbehouden was aan een elite en aan de vakmensen: speellieden, muziekmeesters en -leraren, op wie in het algemeen neergezien werd. Het muzikale peil van de Nederlanders stond in vergelijking met de ons omringende landen op een zeer laag niveau, een niveau dat in de loop van de eeuw met veel moeite door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en later (vanaf 1829) door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst opgetrokken werd. Muzi-

²⁰ Geciteerd o.m. bij Ter Gouw, *o.c.* p. 74 e.v. en bij J.R. Persman, 'Men is van mening, dat Noord-Holland de mooiste vrouwen voorbrengt'. Een rapport over het leven van Hollanders, uitgebracht door het Fransche bestuur in 1812/1813. - Holland 11 nr. 1 (1979) p. 20-30.

kale vernieuwing en actie ging uit van de bovenlaag en kwam in eerste instantie alleen deze groep ten goede. Met de opkomst en groei van muziekverenigingen (buiten de bestaande elitaire) en koren, omstreeks het midden van de eeuw, treedt de groep die wij nu als middenstanders aanduiden toe tot het niet beroepshalve musicerend deel der natie; voor de arbeiders wordt dit pas gerealiseerd rond de eeuwwisseling wanneer door de opkomst van de arbeidersbeweging naast vele andere arbeidersverenigingen ook arbeidersmuziekverenigingen ontstaan en fabriekscorpsen worden opgericht. Dankzij het streven van de bovenlaag viel de gewone man in de eerste helft van de negentiende eeuw enigszins verbeterd (hier en daar) en in de tweede helft zelfs verplicht zangonderwijs ten deel; de 'verheffing van het volk' in muzikaal opzicht vond voornamelijk plaats in de vorm van zuiver leren zingen van hetzij psalmen, hetzij vaderlandse liederen²¹. Voorzover huiselijk vermaak is ook het zingen niet in de inventarissen bewaard gebleven.

Boedelinventarissen bieden een mogelijkheid, zij het een beperkte, inzicht te krijgen in de manier van vrijetijdsbesteding binnenshuis. Het feit dat de door mij gezochte objecten niet behoren tot de dagelijkse gebruiksvoorwerpen en daarom nogal willekeurig aanwezig zijn, bemoeilijkt het systematisch onderzoek naar bepaalde ontwikkelingen bij eventuele gebruikers van die objecten. Slechts aan de hand van voorwerpen die in ruime mate werden aangetroffen, met name boeken, speeltafels, damborden en piano's, konden bepaalde ontwikkelingen worden vastgesteld. Het niet voorkomen in de inventarissen van bepaalde voorwerpen impliceert niet altijd dat deze niet in gebruik zouden zijn geweest, zoals bijvoorbeeld met de speelkaarten is aangetoond, het wel aanwezig zijn van voorwerpen zegt in de meeste gevallen nog weinig over het gebruik ervan. Om tot een beeld te komen dat enigszins de werkelijkheid benadert is aanvulling van deze bron noodzakelijk. Als volgende fase lijkt het mij zinvol die aanvulling te zoeken in negentiende-eeuwse literatuur, familietijdschriften, ego-documenten en krantenadvertenties.

Zusammenfassung

Dieser Aufsatz versucht Nachlassinventare als Quelle für die Kenntnis der häuslichen Freizeitgestaltung im 19. Jahrhundert auszuwerten. Dazu werden etwa 4500 Inventare aus 85 Orten namentlich auf Bücher, Spiele und Musikinstrumente untersucht. Diese Gegenstände kommen am frequentesten vor im Westen der Niederlande. Die Frequenz hängt ferner mit der Höhe der Sozialschicht und dem Reichtum der Testatoren zusammen.

²¹ Gegevens gedeeltelijk ontleend aan J.D.C. van Dokkum: *Honderd jaar muzikleven in Nederland. Een geschiedenis van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest 1829-1929*. Amsterdam 1929, en H.J. Zomerdijk, o.c.

Bijlage 1. 1810-1845

	aantal invent.		
Groningen			
C 165	Bellingwolde	99	
C 190	Wedde	75	
Friesland			
A 1	Terschelling	17	
A 3	Vlieland	5	
B 2	Ameland	3	
B 45	Harlingen	113	
B 48	Franeker	87	
F 1	Workum	20	
F 2	Hindeloopen	11	
F 26	Stavoren	4	
Drente			
F 50	Vledder	20	
G 4	Assen	60	
G 74	Hoogeveen	70	
Overijssel			
F 66	Vollenhove	79	
F 70	Giethoorn	15	
F 87	Staphorst	80	
F 98	Dalfsen	64	
G 207	Oldenzaal	48	
Gelderland I Achterhoek			
F 206	Hengelo	30	
F 180	Warnsveld	15	
F 184	Vorden	51	
G 246	Lochem	4	
G 251	Neede	11	
G 252	Borculo	33	
G 255	Eibergen	92	
G 278	Zelhem	39	
G 280	Groenlo	23	
L 34	Didam	2	
L 37	Doetinchem	14	
M 4	Varsseveld	24	
M 5	Ter Borch	3	
M 7	Lichtenvoorde	86	
M 9	Aalten	29	
M 46	Dinxperlo	25	
M 13	Winterswijk	277	
M 43	Gendringen	16	
Gelderland II Midden			
F 108	Harderwijk	66	
F 111	Nunspeet	74	
F 124	Putten	1	
F 151	Apeldoorn	31	
F 193	Ede	21	
Gelderland III Rivierengebied			
K 80	Geldermalsen	41	
K 117	Zaltbommel	5	
K 120	Ammerzode	4	
L 13	Opheusden	2	
L 25	Elst	1	
L 72	Ubbergen	7	
L 106	Wychen	70	
L 114	Heumen	4	
Noord Holland I			
E 30	a Twisk	61	
E 45	Alkmaar	6	
E 77	Edam	108	
E 84	Zaandijk	2	
E 86	Zaandam	131	
E 91	Monnikendam	33	
E 94	Overveen	1	
E 121	Weesp	234	
E 127	Huizen	22	
Zuid Holland			
E 180	Bodegraven	5	
E 206	Boskoop	52	
E 209	Gouda	51	
K 83	Oud Beyerland	91	
Zeeland Walcheren			
I 60	Domburg	17	
I 61	Oostkapelle	3	
I 66	Veere	102	
I 80	Koudekerke	68	
I 83	Vlissingen	26	
I 84a	Nieuw St.Joosland	6	
Zd. Beveland			
I 99	Kruiningen	57	
Zws. Vlndrn			
I 106	Zuidzande	22	
I 107	Groede	12	
I 122	Sluis	2	
I 123	Oostburg	6	
I 125	Aardenburg	46	
I 128	IJzendijke	54	
I 140	Axel	2	
Noord Brabant			
K 176	Etten-Leur	40	
K 179	Ginneken	109	
K 220	Eersel	6	
L 144	Rosmalen	53	
L 177	St. Michielsgestel	21	
L 207	Gemert	29	
L 285	Budel	26	
Limburg			
L 246	Horst	8	
Q 21	Geleen	23	

Bijlage 2. Lijst van auteurs, meer dan tien maal aangetroffen

- 44 × Wagenaar, Jan (1709–1733)
met het boek dat ook het hoogst scoorde: *Vaderlandse Historiën*, 33 ×,
Amsterdam in zijn opkomst etc., 8 × en nog 3 andere werken.
- 37 × Martinet, Johannes Florentinus (1729–1795)
waaronder *Catechismus der Natuur*, 16 ×, *Natuurlijke historie van Nederland*, 2 ×, *Huisboek voor Nederlandse huisgezinnen*, 5 ×, en *Historie der Wereld*, *Historie der Nederlanden*, *Het Vereenigd Nederland en Het Vaderland*, samen 14 ×
- 30 × Cats, Jacob (1577–1660)
met al zijn werken of delen daarvan
- 25 × Bilderdijk, Willem (1756–1831)
diverse letterkundige en enige historische werken
- 20 × Stuart, Martinus (1765–1826)
historische werken, waaronder *Vaderlandse Historie*, 5 ×, *Romeinse Geschiedenis*, 7 ×, en *De mensch zooals hij voorkomt op den bekenden aardbol*, 6 ×
- 20 × Kampen, Nicolaas Godfried van (1776–1839)
voornamelijk historische werken
- 20 × Flavius Josephus (37–begin 2e eeuw)
werken, vnl. *Historie der Joden*
- 18 × Hamelsveld, IJsbrand van (1743–1812)
vnl. religieuze werken en bijbeledities en enige historische werken
- 18 × Palm, J.H. van der (1763–1769)
bijbeledities en leerredenen
- 17 × Winter-van Merken, Lucretia Wilhelmina (1721–1789)
letterkundige werken, waaronder *David*, 4 ×, en *Het nut der tegenspoeden*, 5 ×
- 16 × Chomel, Noel
priester en pastoor in Lyon, met zijn in 1743 in het Ned. vertaalde *Huishoudelijk-, Natuur-, Zedekundig- en Konst-woordenboek*
- 15 × Hoogstraten, David van (1658–1724)
taal-, letterkundige en classicus, o.a. *Nederlands woordenboek*, 8 ×
- 15 × Gellert, C.F. (1715–1769)
Duits dichter en schrijver, met zijn *Fabelen*, 8 ×, *blijspelen*, *brieven* en *vert. en onvert. gedichten*
- 13 × Vondel, Joost van de (1587–1679)
diverse werken
- 13 × Wolff-Bekker, Elisabeth (1738–1804) en Agatha Deken (1741–1804)
diverse werken
- 12 × Hervey, James (2e helft 18e eeuw), vertaalde letterkundige werken
- 12 × Loosjes, Adriaan (1761–1818), letterk. werken en *beschrijving der Zaanlandse dorpen*
- 12 × Tollens, H. (1780–1856), letterkundige werken
- 11 × Groot, Hugo de (1583–1645), rechtshistorische, historische en andere werken
- 11 × Scott, Walter (1771–1832), div. vert. en onvert. letterkundige werken